
Kur'an'a Göre Toplumsal Suçlar Bağlamında Haksız Kazanç Türleri
Types of Illegitimate Earnings in The Context of Social Crimes According to The
Qur'an

Temel MAHMUTOĞLU

Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Samsun / Türkiye

*Ph.D Student, University of Ondokuz Mayıs, Institute of Graduate
Education, Programme in Basic Islamic Studies*

Samsun / Turkey

61temelmahmutoglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3311-9791

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Nisan / 29 April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Haziran / 19 June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Temel Mahmutoğlu, "Kur'an'a Göre Toplumsal Suçlar
Bağlamında Haksız Kazanç Türleri" *Baberti Dergisi*, 17 (Haziran / 2023):

151-176

Öz

Bu makalede gayrimeşru/haksız kazanç kavramı araştırma konusu yapılmaktadır. Araştırmada söz konusu kavrama dört zaviyeden yaklaşılmaktadır. Bu kapsamda kazanç kavramının isim ve fiil formunda Kur'ân'da kazandığı farklı anlamlar ve onların bağlam ilişkileri Kur'ân âyetleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Kazanç kavramının başka kavramlarla olan anlam ilişkileri tahlil edilmektedir. Haksız kazanç kavramının Kur'ân'da kazandığı farklı anlamlar ve onların bağlam ilişkileri Kur'ân âyetleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Haksız kazanç kavramının güncel değeri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Haksız Kazanç, Toplumsal Suçlar.

Abstract

In this article, the Qur'anic concept of illegitimate earnings has been discussed. The subject in question has been dealt with in four ways. In this context, a) The different meanings that the earnings have gained and their contextual relations in the form of nouns and verbs have been investigated in the light of Quranic verses. b) The meaning relations of earnings with other concepts have been analyzed. c) The different meanings that illegitimate earnings have gained in the Qur'an and their contextual relations have been investigated in the light of Quranic verses. d) The actual value of illegitimate earnings has been focused on.

Keywords: *Qur'an, Tafsir, Illegitimate Earnings, Social Crimes.*

Giriş

Kazanç kavramı yaşamın merkezinde olan bir kavramdır. Bu kavram en genel manasıyla sadece insanları değil hayvanları, bitkileri kısaca içinde hayat bulunan her şeyi kapsamaktadır. Nitekim hayatın sürdürülebilir olması, yaşam için gerekli olan şartların elde edilmesine bağlıdır. Kazanç denilince Yüce Allah'ın *rızasını, hak, para, yarış* vb. kazanmak gibi ifadeler terkip edilse de internet ortamında muhtelif arama motorları maharetiyle basit bir arama yapıldığında görüleceği üzere kazanmak kavramıyla ilgili en çok çıkan sonuç "para kazanmak" ifadesi olacaktır.

"Para kazanmak" ifadesi yalın halde kullanıldığında elbette kötü bir ifade değildir; ancak bu paranın elde edildiği yollar bu kazancın doğruluğu ve yanlışlığı konusunda bir karara varmamızı sağlayacaktır. Peki, bu karara varmamızı sağlayacak olan ölçüt nedir? Kazancımızın doğruluğu ya da yanlışlığına neye göre karar vermeliyiz? Hangi durumlar, elde ettiğimiz menfaati batıl edebilir? Nereden kazanmalı nereye harcamalıyız? Sadece bir şey elde etmek mi kazançtır; yoksa elde olanı vermek de kazanç olabilir mi? gibi sorular akla gelebilir. Bir müslüman olarak bu soruların cevabını elbette Kur'ân ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında bulmalıyız.

Kazanç denilince az önce bahsettiğimiz para kazanmak kavramı zihinlerde belirse de asıl kazanç Yüce Allah'ın rızası temelli hak esasına dayalı bir sistemi inşa etmektir (Tevbe 9/109). Bu âyetten hareketle kazanç denilen şeyin sadece menfaat elde etmek değil, ondan çok daha kapsamlı bir kavram olduğunu; en başta Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. O halde şu soruyu sormakta fayda vardır: Allah'ın rızası ile kazanç arasında ne gibi ilişki vardır? Bu sorunun cevabını bulmak için en başta bakacağımız yer elbette Kur'ân olacaktır.

“Kur'ân'a Göre Toplumsal Suçlar Bağlamında Haksız Kazanç Türleri” başlıklı bu çalışmamızda Kur'ân'da “kazanç (كَسْب)” ve “rızk (رِزْق)” kavramlarını; bu kavramların infak ve Allah rızası ile olan ilişkilerini; helal-batıl kazanç kavramlarını incelemek istiyoruz. Çalışmamızın kapsamını Kur'ân'daki ilgili ayetler ve bu âyetlerin oluşturduğu anlam havzası ile sınırlandırmak mecburiyetindeyiz. Zira kazanç denilince altına sıralanabilecek kalemler bir hayli fazla olup konuya başka ilim dallarının terminolojileriyle de yaklaşmak icap etmektedir. Bu sebeple çalışmamız hukukî, kelâmî, sosyolojik, psikolojik ve sair alanların bakış açılarıyla incelenmeyecektir.

Çalışmamızın amacı, imanla doğrudan ilgili olan kazanç gibi önemli bir kavramın Kur'ân'daki kullanımlarını tespit edip bunları analiz etmek; özellikle meşru ve gayrimeşru maddi kazanç hususunda duyarlılık oluşturmaktır. Araştırmamızın temel iddiası kazanç ahlakı meselesinin Kur'ân'ın üzerinde ciddiyetle durduğu bir mesele olduğu fakat bu konuda uygulamaya yönelik ciddi problemlerin yaşandığıdır. Bu doğrultuda, çalışmamızda, analiz, alanyazın taraması, tümevarım, tündengelim, mukayese gibi yöntemler kullanılacak olup az önce bahsettiğimiz meselelere çözüm mahiyetinde fikir üretebilmek maksadıyla sözü edilen âyetler ışığında tefsir külliyatında yer alan bilgiler ve yapılan diğer çalışmalar sentezlenerek değerlendirilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Kazanç/Kesb Kavramının Etimolojik Yapısı

Kazanç/kesb kavramı Arapça'da (كسب) "rızk istemek ya da rızkı edinmek"¹, "rızk arayışı"² Sîbeveyh'e göre "davranmak, bir amaca ulaşmak için çabalamak, didinmek"³ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca *kesb* "hata ve günah kazanmak"⁴ şeklindeki kalıp ifadeyle de sözlüklerde yer bulur.

Kazanç/kesb kavramı 'ulûmu'l-Kur'ân tarzı eserlerde, "bir kimsenin fayda sağlamak ve mutluluk kazanmak için elde etmeye çalıştığı fakat beraberinde kötülük de getirebilecek şey"⁵ anlamında kullanılmaktadır. 'Ulûmu'l-Hadîs türü eserlerde "rızk ve geçimlik elde etme hususunda talep ve çaba"⁶; fıkıh sözlüklerinde "istek sebebiyle fayda (acquisition), fayda elde etmek ya da kötülüğü kovmakla sonuçlanan eylem (gain), rızık istemi (earnings)"⁷ anlamlarında kullanılmaktadır.

2. Kazanç/Kesb Kavramının Kur'ân'daki Kullanımları

Kazanç kavramı Kur'ân'da *kesb* kelimesi ile karşılanmaktadır. Bu kelime Kur'ân'da fiil kalıbıyla⁸ geçmekle birlikte anlam bakımından bazı ayetlerde ism-i mevsullü kullanım sebebiyle isim olarak da kullanılmaktadır.⁹ Bu ism-i mevsullü kullanımların biri (En'âm 6/120) *ellezine* ile birlikte geri kalanı ise *ma* mevsulü ile birlikte geçmektedir. Çalışmamızın bu kısmında kazanç kavramının geçtiği âyetleri ve bunların oluşturduğu anlam ağını tespit etme gayretindeyiz. Bu bağlamda kendi içinde benzer anlama sahip belli gruplar oluşturduk. Her gruptan birkaç âyet vermek suretiyle kazanç kavramının Kur'ân'da oluşturduğu semantik anlam alanına göz atmak istiyoruz.

-
- ¹ Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (y.y., ts.), "Ksb", 1/167; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk el-Hüseyînî -ez Zebîdî, *Tâcu'l-arûs fi cevâhiri'l-kâmûs* (Daru'l-hidaye, ts.), "ksb", 4/144; Ebu'l-Kâsım İsmâ'il b. Abbâd et-Talâkânî, *el-Muhît fi'l-lüga*, ts., "Ksb", 2/31; Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh fi'l-lüga ve'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Hadâratî'l-'Arabiyye, 1974), "Ksb", 1/233.
 - ² Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısri İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 2003), "Ksb", 1/716.
 - ³ İbn Manzûr, "Ksb", 1/716.
 - ⁴ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vesît* (Dâru'd-da've, ts.), "ksb", 2/786.
 - ⁵ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfradât fi garîbi'l-Kur'ân* (Bayrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), "Ksb", 436.
 - ⁶ Mecdüddin İbnü'l-Esir el-Cezeri, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser* (Bayrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 4/309.
 - ⁷ Muhammed Ravvâs Kal'acı - Hâmid Sâdık Kuneybî, *Mu'cemu'l-lügâti'l-fukahâ* (Dâru'n-nefâis lî't-tabâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzi', 1408), 459.
 - ⁸ Bakara 2/81; Nisa 4/111, 112.
 - ⁹ Bakara 2/79, 134, 141, 202, 225, 264, 267, 281, 286; Âl-i İmran 3/25, 155, 161; Nisa 4/88; Maide 5/38; En'âm 6/3, 70, 120.

2.1. Kötülük, Günah, Hata Kazanmak

بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa, işte o kişiler ateş halkıdır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹⁰

وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

“Kim bir günah kazanırsa onu sadece kendi aleyhine kazanmış olur. Allah bilendir, doğru hüküm verendir.”¹¹

وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا

“Kim küçük veya büyük bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, şüphesiz ki büyük bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmiş olur.”¹²

Yukarıdaki âyetlere bakıldığında *kesb* kavramının “kötülük kazanmak/işlemek, günah kazanmak ve hata (küçük günah) kazanmak şeklinde sözlük anlamının da işaret ettiği gibi bir kastın ya da çabanın, başka bir deyişle bile bile yapılan bir eylemin olduğu görülecektir. Nitekim *kesb* eylemi sorumluluk üreteceğinden “...(Herkesin) kazandığı (iyilik) kendi lehine, kazandığı (kötülük) de kendi aleyhinedir”¹³ âyeti bu duruma işaret etmektedir. Bakara 2/81. âyetteki *seyyiât* ifadesinin “büyük günahlar”¹⁴ olduğunu düşündüğümüzde bu eylemi yaparken bilinç durumunun ne kadar da etkin olduğu aşikâr olacaktır. Bu bağlamda Nisâ 4/111’de işaret edildiği üzere, yapılan kötü eylemin zararı başkasına geçmeyecek; bizatihi kişinin kendisini bağlayacaktır.¹⁵

2.2. Kalbin Kazancı

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

Allah yeminlerinizdeki boş sözlerle ilgili (kasıtsız yeminlerinizden) sizi sorumlu tutmaz. Ancak kalplerinizin kazandıklarıyla (kasıtlı yeminlerinizden) sorumlu tutar. Allah çok bağışlayandır, çok hoşgörülüdür.¹⁶

¹⁰ Bakara 2/81. Ayrıca bk. Yûnus 10/27; Zümer 39/48-51. Bu çalışmada, âyetlerin mealî için Mehmet Okuyan’ın mealinden yararlanılacaktır. (Bu çalışmadaki âyetlerin mealî için bk. Mehmet Okuyan, *Kur’ân-Meâl Tefsîr* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021).

¹¹ Nisâ 4/111. Ayrıca bk. En’âm 6/120.

¹² Nisâ 4/112.

¹³ Bakara 2/286.

¹⁴ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf hakâ’iki gavâmizi’t-tenzil ve ’uyûni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vil* (Riyâd: Mektebetu Ubeykân, 1998), 1/289.

¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/147. Ayrıca kazancın kişinin kendisine ait oluşuyla ilgili bk. En’âm 6/164; İbrâhîm 14/51; Mü’min 40/17; Câsiye 45/22.

¹⁶ Bakara 2/225.

Cessâs “kalbin kazancı” ifadesini yemîni gamûs bağlamında kasıtlı bir eylem olarak değerlendirmiş;¹⁷ aynı ifadeyi İbnu'l-Hatîb “bir şeye kasıt ve ona azmetmek”¹⁸ şeklinde ifade etmiştir.

2.3. Elde Etmek

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Hırsızlık yapan erkek ve kadının, elde ettiklerine karşılık ve Allah’tan ibretlik bir ceza olmak üzere ellerini kesin! Allah güçlüdür, doğru hüküm verendir.”¹⁹

Bu âyette *kesb* kavramı “elde etmek” anlamında kullanılmıştır. Ancak en genel manada *kesb* ifadesinin burada “yapıp etmek” anlamında kullanıldığını da söyleyebiliriz.²⁰ Klasik tefsir kitâbiyyâtında bu âyetin tefsiri hususunda “şu kadar dirhem çalarsa hırsızın elini kesin; şu miktardan aşağı olursa elini kesmeyin”²¹ gibi içeriklerden açıkça anlaşılıyor ki *kesb* maddi manada bir şeyler elde etmek anlamına da gelmektedir.

2.4. Kazancın Ahirete Konu Olması

وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكَرَ بِهِ أَنْ تَسْبَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ

“Dinlerini oyun ve eğlence edinenleri ve dünya hayatının aldattığı kişileri terk et! (Yine de) kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin (mahşerde) alıkonmaması için onunla (Kur’an’la) gerçeği hatırlat!”²²

ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْرُونَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ

“Sonra (kendilerine) haksızlık edenlere “Ebedî azabı tadın!” denmiş (olacak)tır. Kazanmakta olduğunuzdan başkasının karşılığını mı bulacaksınız?”²³

أَفَمَنْ يَتَّقِ بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ

“Kıyamet gününde yüzünü azabın şiddetinden korumaya çalışan kimse, (güvendeki gibi) midir? Zalimlere “(Dünyadayken) kazandıklarınızı tadın!” denir.”²⁴

¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1405h), 4/112.

¹⁸ Muhammed İbnu'l-Hatîb, *Teyşîru'l-Beyân li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 3/170.

¹⁹ Mâide 5/38.

²⁰ Ebû Hasan 'Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1410h), 318; Abdullâh Ebû Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1996), 1/322.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/60; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/322.

²² En'âm 6/70.

²³ Yûnus 10/52.

²⁴ Zümer 39/24.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُم بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينَ

“İman edenlere ve onlara imanla uyan nesiller(in)e gelince; biz onları (cennette) nesilleriyle buluşturacağız. Onların yapıp ettiklerinden hiçbir şey eksiltmeyeceğiz. Her kişi kazandığına karşılık rehindir.”²⁵

Yukarıdaki âyetler açıkça göstermektedir ki dünyadaki kazancımızı ahiretteki konumumuzu doğrudan etkilemektedir. Kur’ân, her bir kimsenin kötü anlamda kazandığına karşılık ahirette rehin olduğunu ifade etmektedir.²⁶ İnsanın rehin konuma gelecek olması yine kendi iradesiyle yapıp ettiklerinden dolayı olacağı En’âm 6/70. âyette açıkça belirtilmiştir. Bu bağlamda Taberî isyankâr kulların Allah’a isyan etmeleri sebebiyle cehennemde tutsak halde olacaklarını ifade etmiştir.²⁷ Başka bir deyişle yaptığı amele karşılık insana ipotek konulmasıdır.²⁸ İnsanın rehin oluşu aslında Allah’ın insanı kendisine borç vermesidir; ancak kendisini kurtarması kulluk için yaptıklarını vermesine bağlıdır.²⁹ Nitekim bu bağlamda Yâsîn 36/65. âyette elleri, ayakları; İsrâ 17/36. âyette kulak, göz ve kalpleri; Nûr 24/24’te dilleri; hatta Fussilet 42/20. âyette belirtildiği üzere derileri ahiret mahkemesinde rehin tutulan kişinin kendi aleyhinde şahitlik edecektir.

2.5. Kazancın Dünyadaki Azaba Konu Olması

فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

“Kazandıkları şeyler onlardan hiçbir şeyi savmamıştı.”³⁰

Bu âyet-i kerîme, Hicr sûresinin 80. âyeti itibariyle Hicr halkından bahsetmekte; onların güven içerisinde dağlarda evler yonttuklarından ancak inkâr etmeleri sebebiyle dünyalık adına her ne kadar güç kuvvet kazanmış olsalar dahi dünyada helak olmaktan kazançlarının onları koruyamadığı zikredilmektedir.³¹ Konuyla alakalı Ebû Leheb’in ibretlik durumunu da zikredebiliriz. Nitekim Tebbet sûresinde onun iki eline, yani malı ve kazancına kahır ifadesinin ardından ikinci âyette malının ve kazancının ona

²⁵ Tûr 52/21. Kazancın ahirete konu olmasıyla ilgi ayrıca bk. Bakara 2/285; Âl-i İmrân 3/25, 161; En’âm 6/128-129, 158; A’râf 7/39; İbrahim 14/18; Fâtır 35/45; Yâsîn 36/65; Şûrâ 42/22.

²⁶ Tûr 52/21, Müddessir 74/38-39.

²⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-‘Kur’ân*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir (Müessesetü’r-Risale, 2000), 24/35.

²⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmi - İbrâhim es-Semirâi (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), “Rhn”, 4/44.

²⁹ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekçeli Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2021), 1013, dip.13.

³⁰ Hicr 15/84.

³¹ Bu bağlamda ayrıca bk. A’râf 7/96; Mü’min 40/82; Fussilet 41/17; Câsiye 45/10.

hiçbir³² fayda sağlamadığından bahsedilmektedir. Burada direkt Ebû Leheb'in kendisine değil de malı ve kazancına kahredilmesi adeta o ikisinin insanı Allah'tan alıkoyabilecek kadar tehlikeli oluşlarına işarettir. Binaenaleyh aşağıda daha detaylı değineceğimiz üzere gayrimeşru, başka bir deyişle bâtil kazançlar insan ve toplum üzerinde tahrip edici özelliğe sahiptir.

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

“İnsanların elleriyle kazandıkları (yaptıkları) yüzünden karada ve denizde bozulma meydana geldi. Böylece (yanlış yoldan) dönsünler diye (Allah onların) yaptıklarının bir kısmını onlara tattırır.”³³

Bu âyette dünyadaki bozulmanın müsebbibi insandır mesajı bulunmaktadır. Klasik tefsir kitâbiyyâtında insanın kesbederek (bile isteye, bizzat kendi elleriyle) sebep oldukları bozulmanın ne olduğu hakkında, kardeşin kardeşi öldürmesi, günah işlenmesi, kulların Allah'a isyanı, yağmurun kesilmesi ve buna bağlı kıtlığın gelmesi, kulların yaptığı zulümler,³⁴ mahsulün kaybı ve bereketin ortadan kalkması,³⁵ şirk,³⁶ gibi ifadeler yer almaktadır. Güncel manada bu bozulmayı, maddi, manevi, ahlaki, iktisadi, doğal kaynaklarda, ziraatta, besinlerde, su kaynaklarında, havada, nesilde, fitratta, kazançta vs. bozulma şeklinde anlayabiliriz. İnsanın sebep olduğu bütün bu zikredilenlerin bedelini yine insan ödemiştir ve ödemeye devam edecektir. “Kötülüğün yok olması için iyi olmak yetmemektedir; aktif iyilerden olmak, yanlışla ve bozulmaya hatta kötülüğe müdahale etmek gerekmektedir. İnsanın yeryüzünde halife kılınmasının amacı da budur.”³⁷

2.6. Kazancın İnfakla İlişkili Olması

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ

“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın değerli olanlarından ve yerden (topraktan) size rızık olarak çıkardıklarımızdan infak edin (verin)!..”³⁸

Dikkat çeken odur ki bu âyet-i kerimede kazançtan infakta bulunulmasının gerekliliği imanla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca infak

³² İbn Mes'ûd'un “ذ” takdiriyle. Bu kullanım için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/675.

³³ Rûm 30/41. Bu âyet Bakara 2/155, Nisâ 4/62, 79, Kasas 28/47, Şûrâ 42/30 ve 48. âyetlerle birlikte okunmalıdır.

³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/109.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 7/305.

³⁶ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/3584.

³⁷ Mehmet Okuyan, *Kur'ân: Meal-Tefsir (Geniş Açıklamalı)* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022), 980, dip. 2.

³⁸ Bakara 2/267.

edilecek şeyin kazancın helal olanından olması gerektiği de emredilmektedir. Taberî âyette geçen “helal ve temiz olanlarından” ifadesini Abdullah b. Abbas’tan alıntıyla “mallarınızın en güzel ve en değerlilerinden”, Hz. Ali’ye nispetle “altın ve gümüşten yani ticaretten ve çalışarak elde edilen altın ve gümüşten zekât verin, tasaddukta bulunun”³⁹ şeklinde yorumlamıştır.

Genel anlamda *kesb* kavramının Kur’ân’daki kullanımlarını sunmaya çalıştık. Bu kadarlık kısımdan açıkça anlaşılmaktadır ki kazanç/kesb doğrudan imanla alakalı bir kavramdır. İnsan, ahiretin tarlası olan dünyada kalben, ruhen ya da bedenen zalimliği, büyük olsun küçük olsun kötülüğü, haram olarak bir malı elde etmeye çalışmak istemesi onun hem dünyasının hem de ahiretinin berbat olmasına sebep olacaktır. Bu doğrultuda sadece kendisini değil bilakis etrafındakileri, çevresini ve yaşadığı ortamı da olumsuz manada etkileyecektir.

Kazanç/kesb kavramı hakkında bu kadar tanıtıcı ve yardımcı bilgi sunduktan sonra çalışmamızın ana meselesini teşkil eden haksız kazanç ve bunun toplumsal suç olarak değerlendirilmesi konusuna geçmek istiyoruz. Buraya kadar genelden özele doğru yani manevi kazançtan maddi kazanç unsurlarına doğru bir geçiş yaptık. Bu kısımda haksız kazanç türlerine ve onların Kur’ân’daki diğer âyetlerle olan ilişkisine değineceğiz.

3. Kur’ân’da Haksız Kazanç Unsurları

Kur’ân-ı Kerîm’de insana helâl ve meşru yoldan kazanç elde etmesi emredilmiştir. Nitekim “Allah’ın size verdiği rızıktan temiz helal olarak yiyeceğin ve kendisine iman etmiş olduğunuz Allah’a karşı takvâlı (duyarlı) olun!”⁴⁰ âyeti buna işaret etmekte; hatta helal ve meşru kazancın iman ve takva ile olan ilişkisini vurgulamaktadır. Yukarıdaki kısımda kazancın Kur’ân’daki kullanımlarını bu denli izah etmemizin sebebi işte bu âyette de işaret edildiği üzere kazancın imanla ve takvayla doğrudan ilişkisi olması sebebiyledir. Elde etmeye çalıştığımız şey her neyse bunu Rabbimizin lütfundan istemeli ve bize O’nu hatırlatmalıdır.⁴¹ Bizler Allah katındaki kazançla odaklanmalıyız. Nitekim bu durum “De ki: “Allah’ın katındaki (kazanç), eğlenmeden de ticaretten de hayırlıdır. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır.”⁴² sadedindeki âyette açıkça belirtilmektedir. Bu bağlamda kazanç noktasında dünya ve ahiret dengesini

³⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/555-569; Benzer açıklamalar için bk. Ebu’l-Fidâ İsmâil İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ân’il-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Tayyibe li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 1920), 1/697; Beydâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, 1/569; Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Tefsiru Ebi’l-Leys: Bahru’l-ulûm*, thk. Mahmûd Matrâci (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 1/203.

⁴⁰ Mâide 5/88. وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَأَتُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ. Ayrıca bk. Bakara 2/172; Nahl 16/114.

⁴¹ Cum’a 62/10.

⁴² Cum’a 62/11.

iyi kurmalıyız. Bunun yanında Cum'a 62/10. âyette belirtildiği üzere yeryüzüne dağılmalı, rızık olarak bize verilenleri kazanca dönüştürmeliyiz. Zira vahyin izini takip eden Peygamberler kendi ellerinin emekleriyle ve alın terleriyle kazanıp yemeye dikkat etmişlerdir. Bu hususta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözü dikkat çekicidir. "Hiçbir kimse, elinin emeği ile kazandığını yemekten daha hayırlı bir kazanç yememiştir."⁴³

Az evvel zikrettiğimiz malumata rağmen insanoğlu emek ve alın terini hiçe sayarak bâtil yollarla kâh karşılıklı rızaya dayalı kâh karşılıklı rızaya dayalı olmaksızın mallarını yemekteler. Ancak şu bir hakikat ki bâtil kazanç yollarının sahibine mülkiyet hakkı kazandırmayacağı, dahası bu kazancından ötürü suçlandığı Kur'ân'da açık bir şekilde belirtilmiştir.⁴⁴ Bu kısımda hem bireysel hem de toplumsal açıdan yıkıma sebebiyet veren haksız kazanç unsurlarına değineceğiz. Bahsi aşağıda geçecek olan gayri meşru kazanç yolları fikhî-mezhebî boyutta ele alınmayacak; sadece Kur'ân ekseninde, tefsir kitâbiyyâtı içerisinde değerlendirilecektir. Amacımız Kur'ân'a dayalı olarak batıl kazanç hususunda bilinç ve duyarlılık inşa etmektir.

3.1. Bâtil Ticaret

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا

"Ey iman edenler! Veleo ki aranızdaki (karşılıklı) rızaya dayalı ticaretle bile olsa mallarınızı batıl (yollar) ile aranızda yemeyin ve kendinizi öldürmeyin! Şüphesiz ki Allah size karşı çok merhametlidir."⁴⁵

Klasik tefsir kitâbiyyâtında bâtil kazanç, faiz, kumar/bahis,⁴⁶ dine aykırı (yasa dışı) bütün kazanç çeşitleri (tefecilik, kumar benzerleri ve bilumum hile çeşitleri),⁴⁷ gasb, alıkoyma, yol kesme, tecavüz, hırsızlık, ihanet,⁴⁸ gibi unsurlarla ifade edilmiştir.

Bu âyet-i kerîme bâtil kazanç mefhumunu en kapsamlı şekilde ifade etmektedir. Mezkûr âyetin farklı şekilde tercümesi de mevcuttur. O muhtevayı haiz tercümeyle dikkate aldığımızda "her razı olunan ticaret meşru görülebilir ancak faiz, kumar, rüşvet, uyuşturucu, kara para aklama",⁴⁹

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001) Büyü', 15.

⁴⁴ Bakara 2/188; Nisâ 4/29, 161; Tevbe 9/34.

⁴⁵ Nisâ 4/29.

⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/216.

⁴⁷ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 2/268.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/292.

⁴⁹ Mehmet Okuyan, *Kur'ân: Meal-Tefsir* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021), 82, dip. 2.

tefecilik, fâhiş fiyat,⁵⁰ stokçuluk gibi yukarıda sayılanlar ve benzeri uygulamaların asla kabul edilemez olduğu anlaşılabilir. Zira bu gibi uygulamaların neticesinde karşılıklı anlaşmazlığa dayalı cinayetler olabileceği gibi en genel manada bu tür kabul edilemez kazanç yolları insanlığın ölümüne sebebiyet verebilecektir.

3.2. Faiz, Tefecilik

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَجَلٌ
اللَّهُ الْبَيْعُ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَاتَّقِهَا فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Faiz yiyenler, şeytan çarpmış kişilerin kalktıkları gibi kalkarlar. Bu, onların “alışveriş tıpkı faiz gibidir.” demeleri yüzündendir. (Oysa) Allah alışverişini helal, faizi haram kılmıştır. (Artık) kime Rabbinden bir öğüt gelir de (faizden) vazgeçerse, geçmişte olan (kazançları) kendisindedir. Onun işi Allah’a (kalmış)tır. Kim de (tekrar faize) dönerse, işte onlar ateş halkıdır; orada ebedî kalıcıdır.”⁵¹

Faiz diye isimlendirdiğimiz bu kavram Kur’ân’da *ribâ* kelimesiyle karşılık bulmaktadır. *Ribâ* kavramı Kur’ân’da benzer kökten lakin farklı kalıplarda “kabarmak”,⁵² “artmak”⁵³ anlamında da kullanılmaktadır. Ancak buradaki kullanımıyla *ribâ* “Allah’ın yasakladığı bir şekilde, kişinin malını artırma isteğidir”⁵⁴ anlamını ifade etmektedir. Âyetteki *ye’kulûne* eylemi “riba yemek” anlamında değil “ribâdan elde edilenle bir şeyler tüketmek”⁵⁵ anlamındadır. Zira *ribâ* yenilemez, soyut bir kavramdır ancak onunla yapılacak tasarruflar tüketilebilir. Ayrıca sadece bu âyette geçen fakat Kur’ân’ın başka bir yerinde geçmeyen “... şeytan çarpmış kişilerin kalktıkları gibi kalkarlar” ifadesi dikkat çeken bir husustur. Zira bu mefhum, faizin ya da tefeciliğin bireysel ve toplumsal anlamda ne denli korkunç bir çözülmeye sebebiyet vereceğine vurgudur. Çünkü âyetin devamında meşru ticaretin helal, faizin ise haram kılındığı ifadesi vardır. Nitekim “risksiz ve emeksiz sermaye kazançları (riba) hem emek sömürsünü artırır hem de emeği üreticiden koparır.”⁵⁶ *Ye’kulûne* fiilini emek, ziraat ve teşebbüs olarak düşünebiliriz. Nitekim emeğin karşılığı ücret, toprağın getirisi rant,

⁵⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 2/50-51.

⁵¹ Bakara 2/275.

⁵² Ra’d 13/17; Hacc 22/5.

⁵³ Bakara 2/276.

⁵⁴ Râzi, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/1035.

⁵⁵ Râzi, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/1035.

⁵⁶ Abdülvehhab Öztürk vd., *İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986), 93.

teşebbüsün getirisi ise kârdır.⁵⁷ Bu takdirde mezkûr kelimeyle maksadı hem bireysel hem de toplumsal zemine yayarak emekten, ziraattan ve teşebbüsten faizle elde edilen gelir asla meşru kabul edilmemektedir. Ancak etkin pişman olup vazgeçtiği takdirde kişinin kazancının faiz bulaşmamış kısmı (re'su'l-mâl) meşru kazanç olarak kabul edilmektedir.

Bundan hemen sonraki âyette “Allah faizi siler (malın ve servetin bereketini giderir); sadakaları ise artırır. Allah küfre dalanları, günaha ısrar edenleri sevmeyiz.”⁵⁸ ifadesi, fiziksel olarak faiz bir fazlalık oluştursa bile onun bereket noktasında bir değer oluşturmadığını hatta mevcudun dahi bereketini eriteceğini söylemektedir. Buna karşılık sadakaların malın bereketini artıracığı vurgulanmaktadır. Ayrıca bu âyet sadaka, infak, zekât gibi uygulamaların görünüşte maldan eksiltse bile kazancın bereketini kat kat artıracığına da vurgudur. Faiz ve sadaka arasındaki bu ilişki Ra'd 13/17. âyette bir darb-ı meselle çok güzel ifade edilmektedir. Mezkûr konuyla buradaki âyetin bağlamları farklı olsa da varılmak istenen sonuç aynıdır. Şöyle ki: “O, gökten su indirir de vadiler kendi hacimlerinde sel olup akar. Bu sel, üste çıkan bir köpüğü yüklenip (götürür). Süs veya eşya yapmak için ateşte yak(ıp erit)tikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah gerçekte batıla böyle örnek vermektedir. Köpük atılıp gider. İnsanlara yarar sağlayan şeye gelince o, yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle örnekler vermektedir.”⁵⁹ Âyette ribâ ile benzer anlam ağına sahip rebâ fiili zebeden râbiyen şeklinde kullanılmaktadır. Sel sonucu suyun üstünde oluşan, suyun vadilerce silip süpürüp getirdiği çöp katmanını oluşturan köpük kısmı meydana gelir. Bu kısım elbette pistir ve kullanılmaz. Benzer şekilde ham madenlerden süs eşyası yapılacak olsa, ilgili işlem sonucu aynı şekilde onun da posası oluşacak ve bu da atılacaktır. Bu ayette “geçici, gereksiz şeylerle kalıcı, yararlı şeylerin kıyaslamasına yer verilmektedir. Gerçek, kalıcı olandır ve insanlara fayda verendir.”⁶⁰ diyebiliriz. Benzer şekilde faizle birlikte malın değeri sel gibi kat kat artsa bile bu fazlalık köpükten/cüruftan başka bir şey değildir. Nitekim köpük silinip gider. Ancak sadaka bunun aksine malı ve insanı arındıran⁶¹ ve insanlara fayda veren bir şeydir. Sadaka yeryüzünde kalıcı olan hatta ahirette kazanç olarak karşımıza çıkar.

⁵⁷ Öztürk vd., *İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri.*, 93.

⁵⁸ Bakara 2/276: يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ

⁵⁹ انزل من السماء ماء فسال أودية بقدرها فاحتمل السيل زبدا رابيا ومما يوقدون عليه في النار ابتغاء حلية أو متاع زبد مثله كذلك يضرب الله الحق والباطل فأما الزبد فيذهب جفاء وأما ما ينفع الناس فيمكث في الأرض كذلك يضرب الله الأمثال

⁶⁰ Okuyan, *Kur'ân: Meal-Tefsir*, 250, dip. 5.

⁶¹ Tevbe 9/103.

3.3. Ölçü ve Tartıda Hile

وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

“Ey kavimim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın! İnsanlara eşyalarını eksik vermeyin! Yeryüzünde bozguncular olarak karışıklık çıkarmayın!”⁶²

Âyette ölçü ve tartının adaletle yapılacağını belirten ifade *kıst* kelimesiyle karşılanmaktadır. K-s-t (قسط) fiili Kur'ân'da türevleri ve farklı formlarıyla 25 kez geçmektedir.⁶³ “K-s-t” kökünden türeyen bu kelimeler 23 âyette *tuksitû*, *aksitû*, *aksetû*, *muksitîn* ve *kıst* kalıplarından “âdil olmak, adaletli davranmak, adâlet”, iki âyette ise *el-kâsitûn* kalıbında “haktan sapanlar, kötülük edenler” anlamında gelmektedir.⁶⁴

Geçmiş tefsir birikimimizde bu âyet çeşitli ifadelerle yorumlanmıştır. Mesela Taberî Katâde'den⁶⁵ gelen bir rivayetle “...insanlara eşyalarını eksik vermeyin” ifadesini “insanların eşyalarına zulmetmeyin”⁶⁶ şeklinde açıklamıştır. İbn Kesîr âyetin ilk kısmını genel olarak “alırken de verirken de adaletli olmak gerektiği”⁶⁷ şeklinde yorumlamıştır. Zemahşerî “ölçümde adaletli olmak ve insanların mallarından eksiltmemek”⁶⁸ şeklinde ifade kullanmıştır. Râzî ise genel olarak mezkûr âyeti “başkasının hakkını eksiltmek”⁶⁹ olarak zikretmiştir.

Alışveriş ve buna bağlı ölçü ve tartı uygulamalarının binlerce yıl ötesine vardığını Hz. Şu'ayb'ın kavmi Medyen halkına yönelik “... ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarından eksiltmeyin...”⁷⁰ ifadelerinden anlamaktayız. Bu mefhum bunca yıldır toplumun gündeminde var olagelen bir olgudur. Alışverişte hile yapmak elbette ekonomik ve toplumsal düzeni alaşağı edecektir. Ölçü ve tartı ahlakının, Hz. Şu'ayb'ın kavmine hitaben vahiy içerikli ifadeleriyle de Kur'ân'da yer bulması ölçü(m)e dayalı işlemlerde evrensel bir ilkenin bulunduğu delilidir. Ayrıca Hûd 11/86'daki “Müminseniz Allah'ın (helalinden) bıraktığı (kâr) sizin için hayırlı olandır...”⁷¹ âyetinde, daha fazla kazanç elde etmek için açgözlüce davranıp insanların

⁶² Hûd 11/85. Ayrıca bk. En'âm 6/152; A'râf 7/85; İsrâ 17/35; Şu'arâ 26/181-183; Rahmân 55/9.

⁶³ Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehras li Elfâz'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2001), 653-654.

⁶⁴ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 516.

⁶⁵ Müfessir tâbii.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/446.

⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 4/343.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/186.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/2468.

⁷⁰ A'râf 7/85.

⁷¹ بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِخَفِيظٍ

malından çalmak yerine alışverişin helal kârına razı gelmenin daha hayırlı olduğu belirtilmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse helal kazanç hayırlı olan, haksız kazanç ise asla içinde hayır barındırmayandır.

3.4. Gasb

إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلُونَ سَعِيرًا

“Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler, şüphesiz karınlarında ancak ateş yemiştir. Onlar, alevlenmiş ateşe girecektir.”⁷²

Zulm kelimesi “bir şeyi ait olmadığı yere koymak”, “oluru olmaksızın başka birisinin malı üzerinde tasarrufta bulunmak”, “zorbalık”⁷³ gibi anlamlara gelmektedir. Başka bir deyişle “bir kimseye ait hakkın, rızası hilâfına veya eşit değerde karşılığı verilmeden elinden alınması”⁷⁴ anlamına gelmektedir. Ayrıca zulüm, Kehf 18/33. âyette *“O iki bağ da yemişlerini vermiş, hiçbirini eksik bırakmamıştı.”* şeklinde “eksiklik yapmak” anlamında kullanılmaktadır. Bu bilgiler refakatinde ve zulüm kelimesinin diğer kullanımlarını⁷⁵ da dikkate alarak söyleyebiliriz ki yetimin malından haksızlıkla yemek demek yetimin rızası olmadan malından eksiltmek demektir. Âyette “yetimin mallarından” şeklinde ba’ziyyet ifadesinin olmadığını da dikkate alırsak yetimin malının tamamını eksiltmek şeklinde de anlayabiliriz. Burada dikkat çekilmek istenen mesaj yetimin malını gasp etmemek; haksız yere onun malından tasarrufta bulunmamaktır. Nitekim bu bağlamda Nisâ sûresinin 2. âyeti konuyu tamamen aydınlatacak mahiyettedir. Şöyle ki: *“Yetimlere (yetişkin olduklarında) mallarını verin! Temizi pis olanla deşişmeyin! Onların mallarını kendi mallarınıza (katarak kendi malınız gibi) yemeyin! Şüphesiz ki o, büyük bir günahıdır.”*⁷⁶ Burada başkalarına özellikle de yetimlere ait oldukları için gasp edilmek suretiyle kendilerine mâl edilip haram olan mal *el-habîs* yani “pis” sayılmakta; kişinin kendisine ait kazançları ise *et-tayyib* yani “helal” sayılmaktadır.

Âyette dikkat çeken birkaç husus daha vardır. Bu hususlar *ye’kulûne*, *zulmen* ve *nâran* kelimeleridir. Âyetteki *ye’kulûne ve nâran* kelimelerini Âl-i İmrân 3/183. âyetteki *te’kuluhû en-nâr* (ateşin yiyeceği, yani yakıp kor edeceği) ifadesiyle; *zulmen* kelimesini de yukarıdaki bilgilerle (eksiltmek) birlikte düşündüğümüzde yetimin malı haksız bir şekilde tüketilirse, tıpkı ateşin bir

⁷² Nisâ 4/10.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “Zlm”, 12/373.

⁷⁴ Mustafa Çağırıcı, “Zulüm”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/509.

⁷⁵ Haksızlık etmek, zulmetmek, kendine yazık etmek anlamında bazı kullanımlar için bk. Bakara 2/35, 54, 59, 150, 165, 231; Âl-i İmrân 3/117, 135; Nisâ 4/10, 30, 64, 168; En’âm 6/45;...

⁷⁶ وَأَوْوَا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْحَيْثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا

şeyi yakıp kül ettiği gibi insanı da yakıp kor eder. İnsan hem bu dünyasını ateşe atar hem de ahirette kendisini ateşe atmış olur.

3.5. Hırsızlık

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Hırsızlık yapan erkek ve kadının, elde ettiklerine karşılık ve Allah’tan ibretlik bir ceza olmak üzere ellerini kesin! Allah güçlüdür, doğru hüküm verendir.”⁷⁷

En başta Hz. Yûsuf zamanında olmak üzere⁷⁸ eski Çin ve Hint’ten Asurlular ve Hititlere kadar kadim toplumlarda ve dinlerde (meselâ Brahmanizm, Konfüçyanizm), Talmud hukukunda, Roma hukukunda, eski Türk hukukunda, Hristiyanlıkta, İslâmiyet’ten önce Hicaz-Arap toplumunda hırsızlık suç olarak sayılmış; hırsızlığın belli başlı yaptırımları olmuştur.⁷⁹ Bu bağlamda hırsızlık suçu neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Bu sebeple Kur’ân toplumsal açıdan böylesine kritik bir suç için kayıtsız kalmamış; bilakis ihbâr ve inşâda bulunmuştur.

Âyetin ilk kısmında birtakım kıraat farklılığı oluşmuştur. Mesela İbn Mes’ûd âyeti *ve’s-sârikûne ve’s-sârikâtu feka’û eymânehumâ* yani “hırsızlık yapan erkelerin ve kadınların sağ ellerini kesin.” anlamına gelecek şekilde okumuştur.⁸⁰ Ayrıca hırsızın hangi miktarda çalması durumunda elinin kesileceği noktasında birtakım görüş farklılıkları çıkmıştır. Abdullah b. Ömer’den gelen rivayete dayalı İmam Mâlik üç dirhem; Hz. ‘Aişe’den (r.anhâ) gelen rivayete dayalı İmam Evzâi ve İmam Şâfi’î çeyrek dinar; İbn Abbas’tan gelen rivayete dayalı olarak da Ebû Hanîfe ve arkadaşları on dirhem ve fazlasını çalan kimse demiş⁸¹ ve böylece belirtilen miktarı çalanları âyetteki hırsız kapsamına dâhil etmişlerdir. Ancak her koşulda bu ceza uygulanacak mı? Hz. Peygamber (s.a.v.) seferde bu cezanın uygulanmayacağını buyurmuştur.⁸² Ayrıca Hz. Ömer de hırsızlık yapıp daha sonra yaptığı eylemi itiraf ettikten sonra bu eyleminden dolayı pişman olan bir köleyi affetmiş; köle sahibine “onları aç bıraktığını düşünüyorum.” dedikten sonra devesi çalınan adamın zararını köle sahibinden tazmin

⁷⁷ Mâide 5/38.

⁷⁸ Yûsuf 12/70-76.

⁷⁹ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 17/384-385.

⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/294.

⁸¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/294-297.

⁸² Süleymân b. Eş’as Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1988), “Hudûd”, 18.

etmiştir.⁸³ Bu iki bilgi bazı durumlarda sirkat cezasının düşebileceğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Zira bu vakıalar âyetteki emri yerine getirme bakımından bazı istisnaların olabileceğini göstermektedir.

Hırsızlık suçunun cezası hususunda İslâm hukuku bilginleri epeyce malumat üretmişlerdir. Ancak bizim amacımız bu malumatı sınamak ve buradan bir sonuca varmak değildir. Maksudumuz, toplumsal manada bozgunculuk oluşturduğu hakikat olan hırsızlık suçunun önlenmesi hususunda ne gibi önlemler almalıyızdır. Bu âyet, hırsızlık suçu ve cezası bağlamında özel hüküm ihtiva etmektedir. Âyet (5/38.) üç unsurdan oluşmakta; birincisi “elde etmek/kesb”; ikincisi “ ibretlik ceza”; üçüncüsü ise “elleri kesmek”tir. Bir sonraki âyet olan “*Kim (bu) haksız davranışından sonra tövbe eder ve kendini düzeltirse elbette Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir.*”⁸⁴ Yukarıdaki malumat ve buradaki bilgileri birlikte düşündüğümüzde şöyle bir sonuca varabiliriz. Başkasının malını çalarak haksız kazanç elde etmek had cezası gerektirir. Bu cezanın amacı toplumsal asayışı bozmamak; herkesin ibret almasını sağlamak ve böylesi bir suçun önünü kesmektir. Ancak el kesme cezası elbette hırsızlıkla alakalı tecziye bakımından en son noktayı teşkil etmektedir. Nitekim hırsızın etkin pişman olması ve artık bir daha hırsızlık yapmamak üzere bu işi terk etmesi durumunda cezasının düşeceğini⁸⁵ bildirmesi bakımından Mâide 5/39. âyet çok kritik öneme sahiptir. Bu iki âyet hem bireysel hem de toplumsal anlamda hırsızlık suçunun oluşumunu engellemeye yönelik tedbir; ancak her şeye rağmen çözüm üretilmediği noktada had cezasını getiren bir özelliğe sahiptir.

Mâide 5/39. âyeti ve Kur’ân’ın indiği toplumdaki uygulamaları dikkate aldığımızda diyebilir ki hırsızın elini kesmek kadar hırsızlığa giden yolları da kesmek hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda *kata’a* fiilinin Kur’ân’daki bazı kullanımlarını dikkate alarak şöyle önlemler sıralayabiliriz: hırsızlık bağlamında, hırsızlığın ardını kesmek (Enfâl 7/7), (onlarla) beşeri, insanî vs. ilişkileri kesmek (Bakara 2/27, 166; En’âm 6/94; Muhammed 47/22), (hırsızlığın) kökünü kesmek (Âl-i İmrân 3/127; En’âm 6/45; A’râf 7/72;), birbirlerini etkileyen bir topluluk iseler onların bu topluluğunu dağıtmak (A’râf 7/168), (onların) kalplerini/vicdanlarını parça parça etmek (Tevbe

⁸³ Ebu Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1985), “Akziye”, 29.

⁸⁴ Mâide 5/39.

⁸⁵ Tevbe ve ıslahın cezaları düşürmesi bakımından bk. Âl-i İmrân 3/89. İmandan sonra küfre bulaşanlar için dahi tövbe kapısının kapanmadığını ve onların affedileceğini bildirmesi bakımından kritik öneme sahiptir.

9/110), onlara yakın komşu olmak [sahip çıkıp kötülüğe bulaşmasını engellemek] (Ra'd 13/4),⁸⁶ (onları) meşru işlerde istihdam etmek (Enbiyâ 21/93-94), (onların) Allah'a doğru bir sebebe uzanmasını sağlamak ve [hırsızlık gibi] kötü şeylerden ilişiğini kesmesini sağlamak (Hacc 22/15), hırsızlığın gerçekleşmemesi için hırsızın yolunu kesmek; genel manada hırsızlık yollarını kesmek ('Ankebût 29/29), hırsızlık için gerekçe gösterilen dalları kesmek (Haşr 59/5). Buradaki *kata'a* kelimelerinin bağlamlarının farklı olduğunun elbette farkındayız lakin hırsızlık suçunu toplumdan söküp atmak adına ciddi manada fikir vermesi bakımından işlevsel olduklarının kanaatindeyiz. Gerek bireysel gerekse devlet eliyle bu uygulamalardan biri veya birkaçı duruma ve zemine göre uygulanabilir.

3.6. Eşkîyalık (Yol Kesip Mal Yağmalamak)

أَمَّا جَزَاؤُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جَزَاؤُ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Allah'a ve Elçisine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk için çalışanların cezası ancak ve ancak öldürülmeleri veya asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da (buldukları) yerden sürülmeleridir. Bu, onlar için dünyadaki rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır."⁸⁷

Yol kesip yağmalama ile hırsızlık, benzer gibi gözükse de aslında birbirlerinden farklıdır. Zira hırsızlıkta bir şeyi gizliden çalmak varken, yol kesip yağmalamada açıktan (ç)almak vardır. Âlimler âyette geçen *yuhârîbûne/muhârîbûne* ifadesinden maksadın ne olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu âyetin nüzul sebebi hakkında bazıları Ehl-i Kitap'tan bir topluluk hakkında gönderilmiştir derken; bazıları şirk ehli hakkında indiğini söylemiş; bazıları da dinden dönmüş olup Hz. Peygamber'in (s.a.v.) develerini çalan ve çobanlarını öldüren bir topluluk hakkında indiğini söylemiştir.⁸⁸ Ayrıca son durumu ihtiva eden rivayet Ebû Dâvud, Tirmizî -ki *hasenun sahîhun* kaydını düşmüştür- ve İbn Merdûye tarafından pek çok tarikle nakledilmiştir.⁸⁹ Bu veriler nezdinde bu âyeti değerlendirecek olursak *yuhârîbûne* ifadesini eşkıyalık suçu bağlamında anlayabiliriz. Bu minvalde eşkıyalığın Allah'a ve Rasûlü'ne savaş açmak olduğunu, yeryüzünde bozgunculuğa sebebiyet verdiğini ve rezil edici bir ceza ile tecziye edildiğini

⁸⁶ Buradaki kullanımı *kıt'un mütecâvirâtun* şeklinde kelimenin fiil kullanımından farklı olsa da konuya hizmet etmesi bakımından almayı uygun gördük.

⁸⁷ Mâide 5/33.

⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/243-251.

⁸⁹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân-il-azîm*, 3/93-96.

hatta bedeli dünyada bitmeyip onların ahirette dahi büyük bir azaba uğratılacaklarını rahatça görebiliriz. Benzer şekilde Allah'a ve Rasûlü'ne savaş açmak ifadesi faiz bağlamında Bakara 2/278-279. âyetlerde çarpıcı bir şekilde ifade edilmektedir. Demek ki toplumsal ifsâda, maddi ve manevi genel düzene yönelik saldırılar, dünyada ciddi yaptırım ve tecziyeler, ahirette ise korkunç cezalar gerektirecektir.

3.7. Zimmet (Gulûl)

وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغُلَّ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

“Hiçbir peygambere, (emanete) [ya da ganimet malına] ihanet etmesi yakışmaz. Kim ihanet ederse [ganimet ve kamuya ait malından bir şey aşırırsa], kıyamet günü, ihanet ettiği şey(in günahı ile) gelir. Sonra da haksızlığa uğratılmaksızın kazandıkları şeyler herkese tastamam ödenecektir.”⁹⁰

Gulûl kelimesi sözlükte “gizlemek, bir şeyi gizlice almak, hırsızlık yapmak; hıyanet etmek” mânalarını; örfte ise genellikle “ganimet malına hıyanet etmek”⁹¹ anlamlarını haizdir.⁹²Başka bir deyişle “ganimet malından gizli bir şey aşırarak, emanete hıyanet etmek, devlet mallarında suistimal”⁹³ anlamlarına gelmektedir. Bu âyet İbn Abbas’tan⁹⁴ rivayetle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ganimetten mal aşırıldığı şeklinde münafıkların ithamları üzerine nâzil olmuştur.⁹⁵ Âyetteki *yeğulle* fiili *yuğalle* şeklinde edilgen de okunmuş olup her iki okuyuşun da sahih olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶ *Yualle* şeklinde okunursa “hiçbir peygamber ihanetle (kamu malından aşırıyla) suçlanamaz”; *yeğulle* şeklinde okunursa yukarıda verdiğimiz anlam üzere olur. Her iki anlamdan da çıkartılacak dersler vardır.

Birincisi peygamberler Allah adına kamu düzenini tesis için gönderilmiş ve her daim O’nun gözetimi altında ve O’nun emrine amadelerken⁹⁷ onlara bu tür iftira atmak olacak şey değildir. İkincisi böylesine önemli bir mesajın Hz. Peygamber (s.a.v.) üzerinden verilmiş olması konunun önemi ve hassaslığı ile alakalıdır. Peygamber bile olsa aşırması durumunda –ki asla aşırmaz- ahirette ihanetle suçlanıp onun

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/161.

⁹¹ Ferhat Koca, “Gulûl”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 14/190.

⁹² Gulûl masdarından türemiş bazı kelimelerin bk. Mâide 5/64; A’râf 7/43, 157; Ra’d 13/5; Sebe’ 34/33; Yâsîn 36/8; Mü’min 40/71; İnsân 76/4.

⁹³ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2007), 2/508.

⁹⁴ İbn Merdûyeh - Ömer İbn ‘Ala’ – Mücâhid - İbn Abbas.

⁹⁵ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-azîm*, 2/151.

⁹⁶ Sa’id b. Mes’ede el-Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân* (Beyrut, 1985), 1/500.

⁹⁷ Hâkka 69/44-46.

cezasının ağır olacak olması bizler için oldukça caydırıcı güçtedir. Ayrıca bu konuda pek çok hadisten bir tanesinde şöyle geçer: “İpliği, iğneyi de veriniz; çünkü kıyamet gününde utanma ve nâr (ateş) büyük ayıptır.”⁹⁸ Bu hadîs-i şerifi bir de devlet malı açısından düşündüğümüzde olayın ciddiyeti ortaya çıkacaktır. Nitekim *gulûl* kelimesinin diğer kullanımlarını da dikkate aldığımızda kamu malından aşımak suretiyle haksız bir kazanç elde etmek kişileri cehennemde boyunlarına demir halkalar vurulan kimselerden yapabilir. Bu sebeple kamu/devlet malını yağma, talan, kötüye kullanma, ona karşı kayıtsız davranma, özen göstermeme, amacı dışında kullanma ve kullandırma, şahsi işlerde istihdam vs. bu âyetin kapsamında değerlendirilecektir.

3.8. Kumar, Bahis

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمْ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمْ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

“Sana içki ve kumardan soruyorlar. De ki: “Her ikisinde de büyük bir günah (haram) ve insanlar için birtakım çıkarlar vardır. Her ikisinin (de) günahı çıkarından daha büyüktür.” Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: “Vazgeçilebileni.” Allah düşünesiniz diye ayetleri size işte böyle açıklıyor.”⁹⁹

Kumar karşılıklı rızaya dayalı bâtil kazanç yollarından bir tanesidir. İçerisinde meşru mülk edinmenin hiçbirini haiz değildir. Ne emek ne hikmet ne de herhangi bir maslahata uygunluğu vardır. Ancak âyetin içerisindeki “...insanlar için birtakım çıkarlar vardır.” ifadesi dikkat çekicidir. Âyetin ilk kısmında kumarın büyük günah (haram) olduğundan bahsederken hemen devamında kumarın birtakım çıkarlarından bahsedilmektedir. Akla şöyle bir soru gelebilir: Kumarın ne gibi faydası olabilir?

İslâmiyet öncesi câhiliyyede kumardan kazanılanlar fakirlere verilir; yapılan bu işlem sebebiyle kumar oynayan zenginler övünür; özellikle kış günlerinde, zor günlerde, kıtlığın olduğu günlerde kumar oynanır bu oyunlardan elde edilen kazançla hayvanlar kesilir; bu etler ihtiyaç sahiplerine dağıtılır; kumardan kazandıklarını kendilerine harcayanlar kınanır; ancak fakirlere verilerse o kişiyle övünç duyulurdu.¹⁰⁰ Bu vakia “...insanlar için birtakım çıkarlar vardır...” ifadesini daha anlaşılır kılmaktadır. Her ne kadar karşılıklı rızaya dayalı bir oyun olup elde edilen menfaat fakirlere dağıtılma merasimi içerse de genel olarak âyet kumarın günahının ve zararının,

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (Riyad: Beytü'l-efkârî'd-devliyye, ts), “Cihâd”, 34 (No. 2851).

⁹⁹ Bakara 2/219. Ayrıca bk. Mâide 5/90.

¹⁰⁰ Abdu'l-Kadir b. Ömer el-Bağdadi, *Hizanetu'l-edeb ve lübbu lübbi lisani'l-'Arab*, thk. 'Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Haneci, 1997), 4/247.

faydasından daha büyük olduğunu ilan etmektedir. Nitekim Mâide 5/91. “Şeytan, içki ve kumar yoluyla aranızda yalnızca düşmanlık ve kin sokmak, (dahası), sizi Allah’ı hatırlamaktan ve salâttan (ibadetten) alıkoymak ister. (Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?” âyeti, kumarın toplumdaki asıl etkisi bakımından toplumsal asayışı bozacağını, insanlar arasında kin ve düşmanlığın artacağını, dahası kişiye Allah’a kul olmayı unutturacağını bildirmektedir. Ayrıca âyetteki “...sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: Vazgeçilebileni...” ifadesi toplumsal manada insana yardımcı olunmak isteniyorsa bunun ancak kumardan elde edilen emeksiz parayla değil bilakis çalışarak elde edilen alın teri olan meşru kazançtan infak edilmesi gerektiğini salık vermektedir. Başka bir deyişle “insanın infak edeceği şeylerin aslında en zor zamanda vazgeçebileceği nitelikte”¹⁰¹ olması gerekmektedir.

3.9. Rüşvet

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْأَثَمِ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ

“Mallarınızı aranızda batıl sebep(ler)le yemeyin! İnsanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için (haram olduğunu) bile bile onları (malları) hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin!”¹⁰²

Rüşvet -tıpkı hırsızlık gibi- kadim zamanlardan beri tedavisi en zor toplumsal hastalıklardan birisi olmuştur.¹⁰³ Rüşvet, roma hukukunda,¹⁰⁴ Eski Ahid’de,¹⁰⁵ Yeni Ahid’de¹⁰⁶ yasaklanmış; toplumun ifsadına sebebiyet verdiği için kabul edilmemiştir. Bu bilgiler göstermektedir ki rüşvet ve türevleri binlerce yıldır toplumu dinamitleyen bir olgu olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Böylesine bozuk ve ahlaksız kazanç türü olan rüşvet ve türevlerine Kur’ân sessiz kalmamış bu konuda da son sözü söylemiştir.

Âyet dikkatle incelendiğinde görülecektir ki “el-hukkâm” kelimesi, Nisâ 4/35 gereği herhangi bir işteki her bir hakem, bilirkişi, yargıç, ilgili kişi vs.dir; mesaj sadece “hakimler”le sınırlı değildir; rüşvet verilen herkesi içermektedir.¹⁰⁷ “Rüşvet karşılıklı çıkar teminine ve iltimasa dayandığı için musânaa (karşılıklı iyilik yapmak) ve muhâbât (kayırmak)”¹⁰⁸ kavramlarıyla ifade edilmiştir. Hâkimlere rüşvet vermek suretiyle haksız yere milletin

¹⁰¹ Okuyan, *Kur’ân: Meal-Tefsir*, 33 dip. 6.

¹⁰² Bakara 2/188.

¹⁰³ Saffet Köse, “Rüşvet”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 35/303.

¹⁰⁴ James Leight Strachan-Davidson, *Problem Of The Roman Criminal Law* (Oxford, 1912), 106.

¹⁰⁵ Tesniye, 16/19; Süleyman’ın Meselleri, 17/23. Ayrıca bk. Hediye isteyen ve rüşvet alan önderler, yargıçlar hakkında (Mika, 3/11; 7/3). (<https://www.kutsalkitap.org/> Eriş. Tar. 24.04.2022)

¹⁰⁶ Resullerin İşleri, 24/26.

¹⁰⁷ Okuyan, *Kur’ân: Meal-Tefsir*, 28 dip. 6.

¹⁰⁸ Köse, “Rüşvet”, 35/303.

malından menfaat sağlanmasını ele aldığımızda odaklanmak gereken ilk yer hâkimin rüşvet alması meselesidir. Eğer yöneticiler rüşvete tevessül ederlerse korumakla mesul oldukları kamu düzenini kendi elleriyle bozmuş olurlar. Bu meseleyi Nisa 4/29. “Ey iman edenler! Velez ki aranızdaki (karşılıklı) rızaya dayalı ticaretle bile olsa mallarımızı batıl (yollar) ile aranızda yemeyin ve kendinizi öldürmeyin” âyetiyle birlikte düşündüğümüzde yöneticinin hediye görüntüsü altında rüşvet alması, rant, torpil, iltimas gibi işlerin paydaşı olması, bir toplumun çöküşüne hatta ölümüne sebebiyet verecek kadar tehlikelidir. İkinci olarak odaklanmamız gereken yer ise aynı şekilde yöneticiye rüşvet teklifinde bulunmak da toplumun ifsadına paydaş olmak demektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) rüşvet alana, rüşvet verene hatta verenle alan arasında aracılık yapana lânet etmiştir.¹⁰⁹

3.10. Fuhuştan Gelir Elde Etmek

وَلَا تُكْرَهُوا فِتْيَانَكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ تَحَصُّنًا لِّتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يَكْرِهْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِمْ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“...Dünya hayatının geçici menfaatini elde edeceksiniz diye namuslu olmak isteyen genç cariyelerinizi fuhşa zorlamayın! Kim onları zorlarsa, (bilinmelidir ki) zorlanmalarından sonra Allah (o zorlananlar için) çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”¹¹⁰

Âyet, cahiliyede kişilerin cariyelerini zinaya zorlayıp onlar üzerinden ücret almalarını konu edinmiş; kazanç sağlamak için cariyeleri fuhşa zorlamayı yasaklamıştır.¹¹¹ Bu âyetteki “Genç cariyelerinizi fuhşa zorlamayın” cümlesi kölelerle ve cariyelerle evlilik dışı ilişkinin kesin olarak haram kılındığını göstermektedir. Bu cümle genellikle başkalarına peşkeş çekilmeye ilişkilimiş gibi görünse de, aslında öncelikle böyle bir işlemin onları “el-biğâ” denen “ahlaksızlığa” zorlamak olduğunu ortaya koymakta, adına nikâhsızlık ve evlilik dışı azgınlık denen ilişkilerin bütünüyle haram olduğunu göstermektedir.¹¹² Cariyeler hususunda yapılması gereken onlar üzerinden haksız kazanç değil; Nîsâ 4/33. âyetinin ilk kısmında emredildiği üzere özgürlük sözleşmesi yapmak isteyenlerin isteğini yerine getirmek; onlar üzerinden haksız kazanç elde etmek yerine Allah’ın insana vermiş olduğu maldan onlara infak etmek; Nîsâ 4/25. âyette belirtildiği üzere onlarla evlenmek suretiyle üzerlerindeki cariyelik/kölelik vasfını kaldırmaktır.

¹⁰⁹ Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ Tirmizî, *es-Sünen* (Kahire: Mustafâ el-Bâbî el- Halebî, 1937), “Ahkam”, 9; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Akziye”, 4.

¹¹⁰ Nûr 24/33.

¹¹¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/175.

¹¹² Okuyan, *Kur’ân: Meal-Tefsir*, 353 dip. 2.

Nitekim “Çirkinliklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın!”¹¹³ emri fuhşiyattan değil gelir elde etmeyi ona yaklaşmayı bile yasaklamaktadır.

3.11. Haksız Borç/Vasiyet ve Alacak

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرِّبْعَ مِمَّا تَرَكَنَّ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوَصِّينَ بِهَا أَوْ دِينٍ وَلَهُنَّ الرِّبْعُ مِمَّا تَرَكَتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثَّمَنُ مِمَّا تَرَكَتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوَصَّوْنَ بِهَا أَوْ دِينٍ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّلْسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثَّلَاثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوَصَّيْ بِهَا أَوْ دِينٍ غَيْرِ مِضَارٍ وَصِيَّةٍ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ

“Çocukları yoksa eşlerinizin (hanımlarımızın) bıraktıklarının yarısı sizindir. Yapacakları vasiyetten ve/veya borçtan sonra, onların (eşlerinizin) çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuklarımız yoksa bıraktıklarımızın dörtte biri onların(hanımlarımızın)dır. Çocuğunuz varsa, yapacağınız vasiyetten ve/veya borçtan sonra, bıraktığınızın sekizde biri onlarındır. Bir erkek veya hanım bir kelâle (annesi, babası ve çocukları bulunmayan kişi)nin malı mirasçılara kalırsa ve (başka bir anneden) bir erkek kardeşi veya bir kız kardeşi varsa her birine altıda bir düşer. (Kelâle durumundakinin kardeşleri) bundan fazla iseler, yapılacak vasiyetten ve/veya borçtan sonra üçte bir ortaktırlar. (Bu vasiyetler ve/veya borçlar) kimse zarara uğratılmaksızın ve Allah’tan size bir vasiyet (farz bir görev) olarak (yapılacaktır). Allah bilendir, hoşgörülüdür.”¹¹⁴

Bu âyetten açıkça anlaşılıyor ki vasiyet ya da borçların mirasçılara zarar verici boyutta olmaması, dolayısıyla bir taraf için haksız bir kazanç oluşturmamak gerekir. Başka bir deyişle “âyette ‘zarar vermeme’ işlemi, malın üçte birden fazlasını veya malının hepsini vererek, mirasçılara zarar vermek için gerçekte olmayan bir borcu varmış gibi göstererek veya sahip olmadığı alacağını almış gibi göstererek”¹¹⁵ bir taraf için meşru olmayan gelir elde etmemek gerekir.

Ayrıca borçların az olsun çok olsun vadesiyle birlikte yazılmasının emredilmesi¹¹⁶ toplumda istismara açık olan bir meselede Kur’ân’ın aldığı çok

¹¹³ En’âm 6/151. وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ

¹¹⁴ Nisâ 4/12. Borç hususunda ayrıca bk. Bakara 2/282.

¹¹⁵ Okuyan, Kur’ân: Meal-Tefsir, 78, dip. 2.

¹¹⁶ Bakara 2/282. âyetteki فَالْكُتُبُ emir sıygası her durumda emir ifade etmeyebilir. Emir sıygası talep dışında başlıca ibâha, tehdit, ta’ciz (aciz bırakma), ihânet (aşağılama ve küçümseme), tesviye (eşitlemek), temenni, dua, iltimas (rica), anlamlarında da kullanılır. Bk. Ebü’l-Meâlî Celâlüddîn el-Hafîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni, *el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga* (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, ts), 116-117. Ayrıca emir sıygasının Kur’ân’daki farklı kullanımları için bk. Cum’a 62/10 (ibâha), Fussilet 41/40 (tehdit), Bakara 2/23 (ta’ciz), İsrâ 17/49-61 (aşağılama), Tûr 52/16 (tesviye), Tâhâ 20/114 (dua). Mevzubahis ettiğimiz Bakara 2/282. âyetteki فَالْكُتُبُ emir sıygası ve onun neyi hedeflediği konusunda bazı müfessirler birtakım kanaatlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Taberî (öl. 310/923), Ebû Ca’fer’den nakille

önemli bir tedbirdir. Nitekim borç, borçlunun zimmetinde olup alacaklıya karşı sorumludur. Bu alacak-verecek hesabında taraflar için “borcun kayda geçirilmesi” çok önemli bir tedbir olup bu konuda asla batıl bir kazanç elde etmememiz gerektiği konusunda ihtardır.

Sonuç

İslâm dini kazanç meselesine büyük önem vermektedir. Zira kulların ahirette hesaba çekileceği şey onların kazançları olacaktır. Kazanç bu manasıyla sadece maddi kazancı değil manevi, sosyal, psikolojik, ilmî vs. kazançları da kapsamaktadır. Ancak kazanç kavramı Kur'ân'da en çok ahiret kazancıyla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda insanın hür iradeli oluşu onun kazançlarının hem bu dünyada hem de ahirette karşısına çıkacağını göstermesi bakımından aşikârdır. Nitekim kötülüğü, hatayı, helali ve haramı kazanan insandır; bunun hesabını verecek olan da yine insandır.

Kazanç infakla ilişkili olup doğrudan imanın konusudur. (Bakara 2/267). Nitekim infak vermeyi konu edinerek bizzat kendisinin de ihtiva ettiği anlamlar refakatinde iman, güven veren, güven duyulan, insanın güvenerek içerisinde durduğu toplum inşa etmeye çalışır. Kur'ân, inşa edilmeye çalışılan bu toplumun güvenini ve adalet sistemini hem kişisel hem de sosyal vicdanını yıkmayacak tedbirler alır. Bu amaçla bütün alanlarda özellikle maddi alanda

yazılması gereken şeyin alış-satış kayıtları olabileceği gibi borç kayıtları da olabileceğini ifade etmiştir. Buna ilaveten Taberî ^{تَابِرِي} ifadesi hususunda müfessirlerin ihtilaf ettiğini; bazıları bu ifadenin emir, bazıları ise nedb (tavsiye) anlamına geldiğini belirtmiştir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/47. İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938) ise, Dahhak'tan gelen rivayeti zikrederek az olsun çok olsun vade ile satılan ne varsa onların kayıt altına alınması gerektiğini ve bunun bir emir olduğunu ifade etmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Sayda: Mektebetu'l-Asriyye, ts), 2/555. Sa'lebî (öl. 427/1035) de müfessirlerin çoğunun buradaki emir ifadesinin nedb (tavsiye) anlamına geldiğini zikretmiştir. Bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 1/229. Zemahşerî (öl. 538/1144) ise âyetteki borçlanmanın selem (sipariş) akdi hususunda olduğunu, borcun yazılmasını emreden ifadenin de teşvik manasında olduğunu belirtmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/511. Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ise bu konuda uzunca izahatta bulunarak ayetteki emir sıygasını vücut ve nedb olarak alan bazı müfessirlerin izah ve delillerini tartışmıştır. Netice itibarıyla o da âyet içi bağlamı ve âyetin siyâk-sibâk ilişkisini dikkate alarak karşılıklı borçlanmanın kayıt altına alınması gerektiğini savunmuştur. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/1055. Bütün bu bilgileri ve özellikle de Bakara 2/282. âyetteki peş peşe gelen emirleri, “...küçük veya büyük hiçbir şeyi süresiyle birlikte yazmaya sakın üşenmeyin...” ifadesini ve dahi bir sonraki âyette yolculuk anında borçların yazılması ve şahitlikle ilgili düzenlemeleri dikkate aldığımızda bu konudaki düzenlemelerin aslında ticari maksatlı borçlanmalar hakkında olduğunu; netice itibarıyla de bunların kayıt altına alınmasının tavsiye olmayıp bilakis emredildiğini söyleyebiliriz.

gayrimeşru kazançlar gündeme getirilir ve bunlardan kaçınma ilkeleri belirlenir.

Bu bağlamda karşılıklı rızaya dayansın ya da dayanmasın gayrimeşru ticaret haramdır. Haksız kazanç elde etmek için kullanılan her türlü yol ve yordam helal değildir. Faiz, tefecilik, kumar, bahis, şans oyunları, bilumum hile çeşitleri, gasb, alıkoyma, yol kesme, tecavüz, hırsızlık, emek ve fikir hırsızlığı, intihal, ihanet, dilencilik, rüşvet, tefecilik, fahiş fiyat belirleme, stokçuluk, piyasaya mal sürmeyip fiyatların fırlamasını sağlama, hukuksuz/usulsüz zam, piyasa spekülasyonu, vurgunculuk, malı üreticiden alırken zorbalıkla yok pahasına alma ancak fahiş fiyatla satma, eksik ölçüp tartma, eşkiyalık, devlet malından aşırma, kamu malını kendine mal etme, usulsüz evrak düzenleyip devletin menkul/gayrimenkul malına çökme, fuhuştan gelir elde etme, mirastan hakkı olana hakkını vermeyip kendine mal etme, dolandırıcılık, kişilerin banka hesaplarını ele geçirme/hackleme vs. bunların tamamı ve türevleri haksız kazanç olup haramdır. Yapılması gereken Kur'ân'ın dikkatle üzerinde durduğu haksız kazanç batağına düşmeyip helal ve temiz kazanç elde etmeye çalışmaktır.

Kaynakça

- Abdu'l-Bâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Müfehrras li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2001.
- Ahfeş, Sa'id b. Mes'ede. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut, 1985.
- Bağdadi, Abdu'l-Kadir b. Ömer. *Hizanetu'l-edeb ve lübbu lübbabi lisani'l-'Arab*. thk. 'Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Haneci, 1997.
- Bardakoğlu, Ali. "Hırsızlık". *DİA*. 17/384-396. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Beydâvî, Abdullâh Ebû Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1405h.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sıhâh fi'l-luğa ve'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Hadâratı'l-'Arabiyye, 1974.

- Çağırıcı, Mustafa. "Zulüm". *DİA*. 44/507-509. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *es-Sünen*. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1988.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2007.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmi - İbrâhim es-Semirâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. y.y., ts.
- İsfehânî, Râğîb. *el-Müfradât fi garîbi'l-Kur'ân*. Bayrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmâîl. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-ażîm*. thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1920.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. Riyad: Beytü'l-efkârî'd-devliyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l- Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısri. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 2003.
- İbnu'l-Hatîb, Muhammed. *Teyşîru'l-Beyân li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2012.
- İbnü'l-Esir el-Cezeri, Mecdüddin. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. 5 Cilt. Bayrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur'an: Gereçeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 15. Basım, 2021.
- Kal'acî, Muhammed Ravvâs - Kunevbî, Hâmid Sâdık. *Mu'cemu lügâti'l-fukahâ. Dâru'n-nefâis li't-tabâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzi'*, 1408.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed. *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Koca, Ferhat. "Gulûl". *DİA*. 14/190-192. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Köse, Saffet. "Rüşvet". *DİA*. 35/303-306. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Mâlik b. Enes, Ebu Abdillâh. *el-Muvatta'*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.

- Mustafa, İbrâhim vd. *el-Mu'cemu'l-vesît*. 2 Cilt. Dâru'd-da've, ts.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân: Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 8. Basım, 2021.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân: Meal-Tefsir (Geniş Açıklamalı)*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Öztürk, Abdülvehhab vd. *İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Sayda: Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed. *Tefsîru Ebi'l-Leys: Bahru'l-'ulûm*. thk. Mahmûd Matrâci. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Strachan - Davidson, James Leight. *Problem of The Roman Criminal Law*. Oxford, 1912.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesü'r-Risale, 2000.
- Talâkânî, Ebu'l-Kâsım İsmâ'il b. Abbâd. *el-Muhît fi'l-lüga*. 3 Cilt, ts.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *es-Sünen*. 5 Cilt. Kahire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1937.
- Vâhidî, Ebû Hasan 'Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1410h.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs fi cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Daru'l-hidaye, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetu Ubeykân, 1998.